

ІСТОРИЧНА КОМПАРАТИВІСТИКА СВІТОВИХ ЕКОНОМІЧНИХ КРИЗ (XX – ПОЧАТОК ХХІ ст.)

Стаття присвячена порівнянню основних історичних характеристик, процесу розвитку та особливостей завершення глобальних світових криз 1929–1933 і 2008–2010 рр.

У науковому товаристві триває цікава дискусія з приводу можливостей порівняльного підходу до дослідження важливих глобально-історичних процесів. У цьому контексті постають як теоретичні, так і практичні питання. Із погляду методології важливо визначити критерії, за якими можна коректно порівнювати певні історичні тенденції та процеси. Практичні питання стосуються проблеми виявлення передумов кризових економічних процесів, що має суттєве значення для можливого корегування державного регулювання ринкової економіки. Саме тому історична компаративістика світових економічних криз є актуальною науковою проблемою, причому не лише з погляду економічної науки, а й всесвітньої історії.

Бурхливе ХХ ст. дало привід для чіткого розуміння того факту, що особливо характерними є «поворотні» (або кризові) епохи, які, за влучним ви-значенням німецького філософа К.Ясперса, «у своїй завершеності начебто зачіпають самісінькі глибини людського існування»¹. У ХХ ст. системністю відзначалася криза 1929–1933 рр., яка трансформувала передусім США та країни Західної Європи. Її специфікою було вилучення СРСР зі сфери господарських зв'язків тодішньої світової економіки. Хоча це твердження можна й заперечити, адже за умов індустріалізації саме Радянський Союз став «ринком збуту» західних промислових технологій та послуг інженерної думки. Не в останню чергу цим обумовлюється зацікавлення, за тлумаченням Й.Сталіна, «ворожого капіталістичного оточення», у розширенні господарської присутності у СРСР. Водночас обмежена участь «країни рад», в якій на початку 1930-х рр. дотримувалися державної монополії на зовнішню торгівлю, у функціонуванні «світової капіталістичної економіки» ускладнювала процес її виходу з кризи. Зважаючи на це, сталінська пропаганда максимально використовувала тези про «неминучість циклічних криз за капіталізму», водночас убачаючи у цьому такі бажані для першої соціалістичної держави ознаки «глобальної кризи капіталізму». Насправді, навпаки, навіть у межах марксистської термінології капіталістична система господарювання в умовах кризи продемонструвала здатність адаптуватися до нових регулятивних методів та сприйняла потребу доповнення класичного ліберального капіталізму засобами соціального забезпечення з метою пом'якшення класових суперечностей.

* Мартинов Андрій Юрійович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу всесвітньої історії та міжнародних відносин Інституту історії України НАНУ.

¹ Ясперс К. Про сенс історії // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. – К., 1996. – С.185.

В історичній літературі триває дискусія навколо питання, коли саме завершилася ця криза. Частина істориків вважає, що мова має йти про середину 1930-х рр., коли визначилася тенденція подолання кризи за допомогою різних інноваційних, як на той час, соціальних і політичних технологій. Причому вони були діаметральними за своїми характеристиками: від методів державного регулювання ринкової економіки, запропонованих президентом США Ф.Рузвельтом, і до жорстких авторитарних заходів нацистського та різного ґатунку фашистських режимів.

Натомість відомий американський соціолог І.Валлерстайн, посиляючись на теорію великих економічних циклів, розроблену репресованим за часів сталінізму російським економістом М.Кондратьєвим, доводить, що вихід із доби Великої депресії став можливим лише завдяки масовому військовому виробництву, стимульованому потребами ведення Другої світової війни. Ідеться про своєрідне «військове кейнсіанство», коли війна не просто «списує всі проблеми», а сприяє перетіканню фінансових, технологічних, людських, інноваційних ресурсів у матеріальне виробництво за рахунок споживання. Після цього розпочалася нова кондратьєвська «довга хвиля» економічного розвитку післявоєнної доби. США вийшли з кризи у 1945 р. найпотужнішою державою земної кулі.

Поки євроатлантичний світ переживав економічну кризу, сталінський СРСР специфічними методами проводив «наздоганяючу» індустріалізацію. Це дало можливість використати радянський попит на промислові товари та технології з метою завантаження виробництва у країнах Західної Європи і США. Не в останню чергу ці міркування змусили президента США Ф.Рузвельта заплющити очі на суть сталінізму і встановити дипломатичні відносини з Радянським Союзом у 1933 р.

СРСР був замкнутою «світ-системою». Саме виключення його зі світової економіки було однією з причин кризи. Важливою особливістю світової економічної кризи 1929–1933 рр. було системне змагання розколотого (авторитарна Європа на чолі з нацистською Німеччиною та фашистською Італією і США доби «нового курсу» Ф.Рузвельта) Заходу і Радянського Союзу, який вдало балансував між цими потугами, використовуючи на свою користь наявні суперечності.

Роки після завершення Другої світової війни були пов'язані з глобальним протистоянням двох наддержав – США і СРСР. Перемога Сполучених Штатів у «холодній війні», розпад Радянського Союзу були навіть декларовані як «кінець історії» та остаточна перемога ліберальних цінностей. Проте період одностороннього домінування США виявився нетривалим.

Натомість фінансова криза 2008–2010 рр. поставила під сумнів перспективу однополярного світу. Водночас саме ця економічна криза стала першою в новітній історії процесу глобалізації. Її причини були пов'язані не стільки з «межами зростання», скільки із серйозною системною кризою. «Саме ринковий фундаменталізм зробив фінансовий капітал рушійною силою економіки, – читаємо у праці Дж.Сороса, – але діалектичний парадокс полягає в тому, що «саме ринковий фундаменталізм зробив глобальну капіталістичну

систему хворою і недієздатною»². Важко не погодитися з тезою Дж. Сороса про те, що «фінансові кризи відбувалися періодично ще з часів зародження капіталізму, і їхні наслідки часто бували спустошливими». Але «кожна наступна криза спричиняла поліпшення регулювання». Тому без цих механізмів могла бути зруйнована ця система під час фінансових криз 1982, 1987, 1994, 1997–1998 рр.³

Існують і більш радикальні тлумачення причин кризи. «Глобальний капіталізм, який знімає із себе відповідальність за зайнятість і демократію, – слушно зазначає У. Бек, – таким чином підриває власну легітимність»⁴. За вісім років до початку фінансової кризи російський філософ О. Панарін констатував, що «віртуальна економіка, заснована на фінансових спекуляціях, загрожує поглинанням усіх плодів науково-технічного прогресу, реалізованих у виробничій економіці»⁵. Отже, історичний компаративний аналіз економічних криз початку 1930-х рр. та першої декади ХХІ ст. обумовлює потребу зосередження уваги на причинах, розвитку та результатах обох криз.

Аналіз публікацій із цієї теми дає підстави зробити висновок, що економічна криза виконує важливі функції «могильника» для неконкурентоспроможних соціальних структур і суспільних практик економічної діяльності. Ф. Бродель переконливо дослідив ці процеси на прикладі світу раннього глобального капіталізму XV–XVIII ст.⁶ У традиціях парадигми неомарксизму світову економічну кризу 1929–1933 рр. розглянув відомий британський історик Е. Гобсбаум. Причому ця епохальна подія поступається в його концепції за значенням Першій світовій війні. Остання не лише підбиває своєрідний підсумок ХІХ ст., а й відкриває, на його думку, «коротке» ХХ ст.⁷ Натомість італійський економіст і соціолог Дж. Аррігі, проаналізувавши основні тенденції розвитку світової економіки, доводить, що ХХ ст., навпаки, є «довгим». На користь такого висновку він наводить переконливі аргументи, зокрема, аналіз суперечностей та співпраці між трьома центрами світової економіки – США, Японією та Західною Європою в умовах «холодної війни» проти СРСР⁸. Але Дж. Аррігі недооцінив економічний підйом Китаю і його значення для новітньої історії процесу глобалізації.

Загалом в історичній літературі домінують європейсько-центричний та американсько-центричний погляди на основні тенденції розвитку світової економіки, зокрема, і в умовах криз. Підйом економіки країн Західної Європи після Першої світової війни обмежувався проблемами розвитку Німеччини й Італії. Ваймарська Німеччина, як слушно зазначає Н. Девіс, більше отримувала від США кредитів, ніж сплачувала за репараціями⁹. Але

² Сорос Дж. Криза глобального капіталізму. Відкрите суспільство у небезпеці. – К., 1999. – С.18.

³ Там само. – С.139.

⁴ Бек У. Что такое глобализация? – Москва, 2001. – С.109.

⁵ Панарин А.С. Искушение глобализмом. – Москва, 2000. – С.355.

⁶ Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв.: В 3 т. – Москва, 1986. – С.14.

⁷ Хобсбаум Э. Эпоха крайностей. Короткий двадцатый век (1914–1991). – Москва, 2004. – С.19.

⁸ Арриги Дж. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени. – Москва, 2006. – С.32.

⁹ Дэвис Н. История Европы. – Москва, 2007. – С.698.

структурні проблеми німецької економіки та травма, завдана національній психології німців поразкою у Першій світовій війні, суперечливі тенденції розвитку тодішньої світової економіки завадили виведенню економіки Ваймарської республіки на стадію стабільного розвитку.

Натомість американський історик П.Фірон розглядає велику депресію 1929–1933 р. у ширшому історичному контексті двох світових війн. Це дає можливість краще зрозуміти вплив Першої та Другої світових війн на циклічні спади і підйоми американської економіки як ядра світової системи капіталізму¹⁰. Інший американський історик – Ч.Кіндлбергер – хронологічно розширив рамки великої депресії до початку Другої світової війни, яка, на його думку, посприяла виходу світової економіки з кризи¹¹. Дж.Б.Тіндалл та Д.Е.Шай у синтетичній праці «Історія Америки» поставили велику депресію у центр аналізу «нового курсу» Ф.Рузвельта, чия історична роль характеризується як визначальна¹².

Кейнсіанська традиція державного регулювання ринкової економіки, яка стала панацеєю у процесі виходу світової економіки із кризи доби великої депресії, була дискредитована у США за часів президентства Р.Рейгана (1981–1989 рр.) та послаблена в Європі під харизматичним впливом ліберальних ринкових реформ британського прем'єр-міністра М.Тетчер (1979–1990 рр.). Монетаризм та апологія неоліберальних підходів до економіки стали потужним фактором розвитку світової економіки наприкінці ХХ ст.

Під тиском внутрішньої системної кризи розпався Радянський Союз¹³. Пострадянський простір став винагородою для Заходу, який здобув перемогу у «холодній війні». Величезні природні, фінансові та людські ресурси нових незалежних держав, які з «другого світу» стрибнули у світ країн, що розвиваються, тобто, «третій світ», були використані для стимулювання процесу ліберальної глобалізації¹⁴.

Водночас у соціогуманітарній літературі започатковується запекла дискусія між прихильниками і супротивниками цієї моделі глобалізації. Індійсько-американський економіст Дж.Бгагваті обґрунтував гіпотезу про те, що в «кінцевому підсумку» глобалізація є історично прогресивним явищем, яке сприятиме покращенню соціальних умов буття не лише у багатих, а й у бідних країнах¹⁵. Однак цей погляд розглядається антиглобалістами як «пропаганда», далека від реалій життя. Правда, треба визнати, що для таких радикальних висновків має минути більше часу, а нині не вистачає історичного досвіду, щоби однозначно виступати з апологією або революційними звинуваченнями на адресу процесу глобалізації. Йому властиві діаметральні тенденції, які дають можливість вести мову як про «глобалізацію транснаціональних корпорацій» та її антигуманну сутність, так і про «глобалізацію з людським обличчям»¹⁶.

¹⁰ Fearon P. War, Prosperity and Depression: U.S. Economy 1917–1945. – New-York, 1987. – P.29.

¹¹ Kindleberger Ch. The World in Depression. 1929–1939. – New-York, 1986. – P.34.

¹² Тіндалл Дж.Б., Шай Е.Д. Історія Америки. – Л., 2010. – С.642–643.

¹³ Медведев Р. Советский Союз. Последние годы жизни. – Москва, 2010. – С.489.

¹⁴ Загладин Н. Глобализация в контексте альтернатив исторического развития // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – №8. – С.10.

¹⁵ Бхагваті Дж. В захисту глобалізації. – Москва, 2005. – С.10.

¹⁶ Делягин М.Г. Мировой кризис. Общая теория глобализации. – Москва, 2004. – С.44.

Проводячи компаративний аналіз причин економічної кризи 2008–2010 рр., неможливо не звернути увагу на особливо негативну роль офшорів у глобальній економіці. Офшорні зони, звільнені від режиму оподаткування, стали місцем нагромадження капіталів різного походження. Саме вони стимулювали відтік великих капіталів від оподаткування у національних економічних системах та «віртуалізацію» глобальних фінансових потоків¹⁷. Тому не випадково, що група двадцяти провідних країн світу поставила за мету посилення міжнародного контролю за офшорними формами бізнесу. Отже, у соціогуманітарній літературі знаходимо діаметральні моделі дослідження світових економічних криз. Однак різні концептуальні підходи все одно дають можливість виокремити найважливіші питання, що дають підстави провести історичний компаративний аналіз світових економічних криз 1929–1933 та 2008–2010 рр.

В обох випадках кризи розпочиналися у провідній для світового ринку американській економіці. Причому обидва рази причини кризи були пов'язані з тотальними спекуляціями, втратою етичних засад біржової діяльності, політичною безвідповідальністю. Криза 1930-х рр. розпочалася відразу після доби процвітання, яке настало для США внаслідок перемоги країн Антанти у Першій світовій війні. Так само криза першої декади ХХІ ст. стартувала після завершення доби «постіндустріального процвітання» американської економіки за президентства Б.Клінтона та неоліберального внутрішнього і силового зовнішньополітичного курсу адміністрації Дж.Буша-молодшого. Також символічно, що подолання кризи за президентства Б.Обами значною мірою нагадує заходи «нового курсу» Ф.Рузвельта. Це не випадково, адже подібні заходи необхідні для відродження суспільної віри і довіри до принципів функціонування ринкової економіки.

Унаслідок початку великої депресії у жовтні 1929 р. американці втратили віру у вільне підприємництво, приватну ініціативу та ліберальні цінності. Критична ситуація кризи довіри зблизила позиції різних соціальних груп. Упродовж «ста днів», із березня до червня 1933 р., конгрес прийняв більше законів, ніж за чотири роки попереднього президентства Г.Гувера. Деякі законопроекти подавалися на розгляд і приймалися протягом одного дня. Щоби відродити ділову активність стимулювали попит, збільшувалася купівельна спроможність. Девальвація долара та контроль інфляції стабілізували економіку. Регламентувалися кредитні і розрахункові операції банків. Було розгорнуто програму суспільних робіт. Фермери були вдячні Ф.Рузвельту, оскільки девальвація долара й інфляція нейтралізували їх заборгованість банкам, а фіксація цін на продукцію аграрного сектору застрахувала від надто великих коливань ринкових цін.

Аналогічні причини зблизили з Демократичною партією промислових робітників. Президент Ф.Рузвельт встановив традицію прямих зв'язків із громадськістю під час виступів по радіо. Більшість американського суспільства підтримала «новий курс», але він наптовхнувся на опір олігархічних

¹⁷ Хейфец Б. Роль офшорів в глобальній економіці // Мировая экономика и международные отношения. – 2008. – №11. – С.69.

кїл. У відповідь на відмову консервативних членів Верховного Суду визнати законодавство «нового курсу» конституційним, Ф.Рузвельт ініціював проект судової реформи. Президент отримав право призначати за згодою сенату нових суддів, якщо суддя Верховного суду, якому виповнилося 70 років, не йде у відставку. Зрештою, Верховний Суд США пішов на поступки.

Реформаторський курс президента Б.Обами також зіштовхнувся із жорсткою критикою опозиційних республіканців. У листопаді 2010 р. Республіканська партія США виграла вибори до обох палат американського конгресу, унаслідок чого подальше забезпечення подолання спаду американської економіки є вже справою двопартійного компромісу, який не обіцяє бути простим.

Компаративний аналіз причин світових криз 1930-х рр. і першої декади ХХІ ст. дає підстави вести мову про вплив нерівномірності розвитку світової економіки та посилення соціальної нерівності як важливі передумови кризи. Наприклад, відомий економіст Дж.М.Кейнс у 1919 р. згадував, «який чудовий період в економічному розвитку людства скінчився у серпні 1914 року! Житель Лондона міг замовляти телефоном, попиваючи чай у ліжку, товари з усього світу у такій кількості, якої він бажав, причому певний, що завтра вранці їх надішлють йому прямо до дверей; у той самий момент і тим самим способом він міг вкласти свої кошти у підприємства в будь-якій частині земної кулі і спокійно одержати на них дивіденди та вигоди; він міг подвоїти безпеку своїх статків разом із мешканцями будь-якого великого міста на будь-якому континенті. Він міг убезпечити їх негайно, якщо бажав цього, дешевим і простим способом переказу у будь-яку країну без наявності паспорта чи інших формальностей»¹⁸. Але у цей процес був включений далеко не кожен мешканець планети. Тому криза перевиробництва товарів і послуг, які не знаходили платоспроможного попиту, стала потужним стимулом кризи. Натомість у першій декаді ХХІ ст. попит стимулювався штучно за рахунок поширення кредитування. Але тотальна заборгованість зрештою згубила цей попит восени 2008 р.

Промислова революція докорінно змінила обличчя планети, вона принесла нові капітали, а разом із ними й соціальні проблеми, екологічні біди, які не вдається вирішити і досі. Т.Мальтус (1766–1834 рр.) сформулював «залізний закон зарплати», за яким робітники можуть одержувати лише прожитковий мінімум. Бо якщо отримуватимуть більше, відразу працюватимуть менше, або плодитимуться, і їх кількість зростатиме доти, доки платня через конкуренцію серед них знов упаде до прожиткового мінімуму. Австрійський економіст Й.Шумпетер (1883–1950 рр.) діяльність підприємців називав «творчою руйнацією». В індустріальну добу вони постійно створюють щось нове й у такий спосіб руйнують те, що дісталось у спадщину. Конкуренція стимулює технічний прогрес, а технічний прогрес впливає на конкуренцію. Економічна криза 1870-х рр. відкрила монополістичну стадію розвитку капіталізму. Імперії вступили у боротьбу за джерела сировини та ринки збуту.

¹⁸ Фишер С. Глобализация и её вызовы [Електронний ресурс]: <http://dialogs.org.ua/ru>

У середині XIX ст. технологічне оновлення виробництва відбувалося за 30–40 років. Наприкінці століття розвитку торгівлі сприяла глобальна валютна система – золотий стандарт. Перша світова війна 1914–1918 рр. знищила золотий стандарт і вільний товарообмін. Інфляція надовго похитнула довіру німців до нової демократії та економіки з вільною конкуренцією. На початку XX ст. технологічне оновлення відбувалося за десятків років. Швидке зростання продуктивності праці виключило абсолютне збіднення робітничого класу, що класики марксизму розглядали як спусковий гачок пролетарської революції.

Восени 1929 р. американці поводитися так само, як голландські спекулянти тюльпанами триста років до цього. Спочатку вони вважали, що курси акцій в усі часи зростатимуть, і тому понабирали боргів, щоб накупити якомога більше акцій. Однак 24 жовтня 1929 р. вони не просто втратили свої статки, а й не мали чим повертати кредити. Вони збанкрутіли й потягли у прірву тих, хто позичав їм гроші. Люди почали отримувати менше грошей. Продавалося менше товарів, ціни знижувалися, підприємці не поспішали з інвестиціями, сподіваючись, що все стане ще дешевше. Внаслідок зниження цін (дефляції) економічний спад обернувся на велику депресію.

Уряди скорочували державні бюджети, емісійні банки менше випускали грошей, система вільної торгівлі знову занепадала. Індустріальні країни намагалися розв'язувати свої проблеми коштом інших держав, штучно збиваючи ціни на товари свого експорту й підвищуючи ціни на товари імпорту. Криза обернулася на катастрофу.

Імперіалізм, на думку В.Леніна, мав один позитивний бік. Імперіалістичні держави, самі того не бажаючи, готували власну загибель. Однак історія пішла іншим шляхом. Держава почала піклуватися про постійну конкуренцію, підтримувати вартість грошей. Адже не лише вільна конкуренція «невидимою рукою» дбає про те, щоб прагнення до вигоди окремих людей оберталися добром для цілого суспільства.

У 1944 р. у невеликому курортному містечку Бретон-Вуд у штаті Нью-Гемпшир було ухвалено рішення запровадити нову валютно-фінансову систему. Долари друкувалися не лише для США, а й для зростання валового продукту світової економіки. Ситуація, коли певна держава втрачає можливість виконувати свої платіжні зобов'язання і випадає з міжнародного поділу праці, як це було у випадку із СРСР, уже не повинна була загрожувати світовій економіці. Було досягнуто домовленості прив'язати валюти до твердого долара. Американський уряд узяв на себе зобов'язання обмінювати долари на золото. Міжнародний валютний фонд мав виконувати страхові функції. У 1948 р. було підписано Генеральну угоду про тарифи й торгівлю (ГАТТ). Усі члени цієї організації мали торгувати на однакових умовах. Війну у В'єтнамі 1962–1975 рр. американський уряд фінансував у борг. 15 серпня 1971 р. президент США Р.Ніксон відмовився від золотого стандарту. Система твердих обмінних курсів зазнала краху. Почалася доба ліберального монетаризму та фінансових ризиків. Міждержавні кордони втрачали своє значення не лише для грошей. Дістала змогу швидше набирати обертів і торгівля товарами.

Після Другої світової війни настав час стрімкого зростання народжуваності. Нове покоління «baby boomers» зростало в комфортних умовах свободи, не пережило злиденних 1930-х або кривавих 1940-х рр., отримало таку форму комунікації, як телебачення. Матеріальний добробут здавався не дивним досягненням, а об'єктивним фоном. Кістяк революційної молоді становили вихідці із середнього класу, невдоволені бюргерським раціоналізмом батьківських інтересів. Наймані працівники у розвинутих країнах, отримавши матеріальні блага, перестали бути революційною силою. «Пролетарі всіх країн, розважайтесь!» – це було дійсно нове гасло. Причому молоде покоління 1960-х рр. вважало, що місце пролетаріату мають зайняти студенти, що «реформізм – це сучасний мазохізм» і закликали «бути реалістами й вимагати неможливого». Смерть Е. Че Гевари 9 жовтня 1967 р. похитнула впевненість нових лівих у можливості скинути капіталізм революційними засобами.

Причини подій молодіжних заколотів 1968 р. – це банальна нудьга «свого суспільства» та самозадоволення соціальними здобутками. Країни, що опинилися на межі революцій і громадянських війн, підійшли до заворушень на тлі стабільного економічного зростання та побудови держави загального добробуту. Чи настало після цього оздоровлення західної культури? Чи вона померла? Прийшла недовіра до влади, песимізм, цинізм. Незважаючи на розквіт «глобального» телебачення, до кінця 1960-х рр. культурна глобалізація була лише проектом, приваблювала своїми перспективами.

Окрім соціальних причин світові економічні кризи, пов'язані зі зміною технологій, охоплюють усю історію людства та можуть розглядатися як загальноцивілізаційна закономірність. Уважається, що російський економіст М.Кондратьєв зробив прогноз, який виправдався під час депресії 1930-х рр. Для кожного економічного циклу властиві свої особливості, що обумовлюються розвитком технологій. Перший цикл він визначив у 1785–1835 рр., який був заснований на технології використання води у текстильній промисловості. Другий – 1830–1890 рр. – паровий двигун, чорна металургія та машинобудування. Третій – 1880–1940 рр. – використання електрики у виробництві, конвеєр, неорганічна хімія. Четвертий – 1930–1990 рр. – розвиток засобів зв'язку, товарів масового споживання. П'ятий – 1985–2025 рр. – мікроелектроніка, біотехнології. Шостий – нанотехнології. Саме цей етап, принаймні теоретично, має завершити економічну кризу 2008–2010 рр.

Криза 1973–1975 рр. стала символом переходу до транснаціональної (або глобальної) фази розвитку капіталізму. Ця криза завершила зростаючу хвилю економічної динаміки, яка тривала приблизно з 1948 до 1973 рр. Для неї властивим було зростання попиту на капітал, подорожчання робочої сили, активне технологічне оновлення виробництва, попит на інновації. Зміна технологічних умов виробництва була спровокована енергетичною кризою середини 1970-х рр. Тоді постало питання скорочення енергозатратності та собівартості виробництва. Почалася «рейганоміка», покликана стимулювати раціональне використання ресурсів. Наслідком цього стало також перенесення виробництва у країни «третього світу».

Із периферії світової економіки до її ядра пішов великий прибуток, який залишався у фінансовій сфері. Поява банкоматів і пластикових карток зменшили попит на готівку та скоротила обіг готівкових грошей. Глобалізація фінансових ринків зняла кордони на шляху переміщення капіталів. У лютому 1971 р. у США почала працювати перша електронна біржа NASDAQ, де замовлення на купівлю-продаж здійснювалися через електронні комунікаційні мережі. У 1984 р. на цій біржі могли грати всі бажаючі. Звичайно, за цих умов говорити про «регулювання» було наївно. Проблема «керуваності» цього процесу на час гострого протистояння із СРСР відійшла на другий план, але лише тимчасово.

Після розпаду Радянського Союзу ідеологічні перешкоди на шляху розвитку процесу глобалізації було подолано. Американський політолог Ф.Фукуяма у праці «Кінець історії» зробив висновок про остаточну перемогу ліберальної ідеології. Суто формально, у глобальному масштабі, лібералізм більше не має рівного собі конкурента. Хоча, особливо після терактів 11 вересня 2001 р., у такій ролі пропонується розглядати радикальних прихильників ісламу. Вони здаються, так само й радикальні революціонери марксистсько-ленінської доби у версії «світової революції», прихильниками ідеї «революційного» створення «глобального ісламського суспільства». Правда, ресурсні можливості багатих суспільств, які належать до так званого «золотого мільярда», та ісламських країн «третього світу» виглядають такими, що їх годі коректно порівняти.

Серйозною перевагою бідного «ісламського мільярда» населення виглядає демографічна перевага. Західні суспільства стрімко старіють, втрачаючи демографічний потенціал. Зменшення народжуваності стає симптомом старіння населення та проблем із наповненням пенсійного фонду. Система соціального страхування не може бути досконалою. Завжди будуть ті, хто не доживає до пенсійного віку. Встановлюється залежність між зменшенням народжуваності та залученням іноземної робочої сили. Виходячи з мальтузіанської традиції, вважається, що кількість населення має бути економічно виправданою. До економічної глобалізації цей закон діяв максимум у регіональному масштабі. Наразі він набув глобальних масштабів.

Глобалізація економіки передбачає вільне пересування не лише товарів, капіталів, а й робочої сили. Це дає можливість роботодавцям у розвинутих країнах економити на заробітній праці всіх категорій найманих робітників. Некваліфікованим емігрантам платять менше. При цьому тарифна сітка прив'язана до мінімальної зарплати. Водночас виробництва «експортуються» до країн із низьким рівнем заробітної плати. Тому більша частка робітників у розвинутих країнах зайнята у сфері обслуговування, а не виробництва. Але ця сфера також не може дати роботу всім. Однак причина глобалізації не у демографічних проблемах, а у вичерпаності розвинутих країнами можливостей економічного зростання.

Американська модель глобалізації передбачає загальну уніфікацію всіх стандартів у світі під ліберальні стандарти. За періоду президента Б.Клінтона більшість валового національного продукту США почала виробляти не індустрія, а інформаційна галузь. Західний світ добре живе не

за рахунок виробництва. Хоча політичних свобод на Тайвані менше, ніж у США, інвестиції йдуть зі США на Тайвань, а не навпаки. У світі завжди є резерв дешевої робочої сили.

Прибутковість виробництва визначається різницею між ціною виробленого продукту й місцевими витратами на виробництво. Зарплата американського та європейського робітника є не стільки зарплатою, скільки часткою від експлуатації економіки решти світу. Це – своєрідний добровільний бонус за соціальний мир. Американці, незважаючи на свою любов до свободи, користуються банківськими картками, хоча від цього їх приватне життя стає прозорим для зовнішнього контролю зі сторони податкової служби. Масштабне кредитування є засобом розв'язання конфлікту між працею та капіталом. Кредитування платоспроможного попиту давало можливість продавати вироблені товари й забезпечувати прибуток, який направлявся у розвиток економіки. Тому з метою забезпечення ефективності такої системи треба постійно збільшувати заборгованість суб'єктів економіки та населення. Як тільки процес кредитування зупинився, розпочалася криза.

У 2008 р. борги американських домогосподарств на 33% перевищували їх річний прибуток. Державний борг США з 1980 до 2008 рр. зріс із 1 трлн до 11,85 трлн доларів (що становить майже 80% валового внутрішнього продукту США). Фінансовий сектор домінує над реальною економікою. У підсумку, одночасність проходження чергової циклічної кризи перевиробництва, найбільш потужного в історії кредитного колапсу, та руйнації ринку віртуальних фінансових інструментів зробили кризу планетарного історичного масштабу. США, споживаючи 40% світових ресурсів, виробляють ледь 20% сукупного світового продукту. Частка виробничих секторів скоротилася на користь невиробничих галузей економіки¹⁹.

Виробництво багатьох товарів у США через економічну недоцільність відсутнє. США живуть за рахунок глобального домінування шляхом списання власних боргів. Заради цього криза спалювання зайвих капіталів шляхом банкрутств відбувається за рахунок азійських промисловців, європейських банкірів, арабських шейхів та російських нафтових олігархів і купівлі світових активів американським капіталом. Обмеження можливостей конкурентних капіталів відбувається за рахунок маніпуляцій із долларом. Унаслідок цього нестабільність національних валют провокує поглиблення світової фінансової кризи. Головний результат – знищення національних капіталів. Їх власність переходить до США, які мають економіку фінансових спекулянтів, котрі створюють фінансовий капітал на фондових ринках. Світовий уряд мирової фінансової олігархії займається переведенням віртуальних грошей у реальну власність, а отже, і повноцінну владу над світом.

У 2001 р. у рамках Світової організації торгівлі розпочався так званий Дохійський раунд переговорів щодо лібералізації торгівлі. Однак суперечності між найбагатшими і найбіднішими країнами, а також Бразилією та Китаєм зірвали переговори в липні 2008 р. З'ясувалося, що глобальному капіталізму

¹⁹ [Електронний ресурс]: <http://www.givingpledge.org>

потрібні традиційні докапіталістичні формації, як ринок збуту та джерело дешевої робочої сили. Капіталізм навіть у своєму ядрі приречений відтворювати докапіталістичні форми економіки, зокрема, дрібний бізнес. Транснаціональні корпорації (ТНК) перетворилися на розподільчі системи, в яких працівники корпорацій втратили стимул до праці. Американці отримували кредити у банках, демонструючи як платоспроможність квитанції про сплату за квартиру. Вони сподівалися на інститут кредитних історій, нібито ризик не отримати новий кредит змусить повернути старий. Але з крахом іпотечного кредитування цей механізм не спрацював. У ризиковані спекуляції було залучено великі прошарки американських громадян. Іпотечний «пузир» був надутий завдяки низькій інфляції та низьким ставкам по довготривалим кредитам. Першим був пузир акцій інтернету, який луснув у 2001 р. Новий пузир – це нові сподівання інвесторів. Дійсно, капіталізм без криз все одно, що релігія без гріха.

Зростання транспортних видатків від далеких перевезень зменшували прибутки від глобалізації. Не менш важливим фактором стало поступове зростання вартості робочої сили в Індії та Китаї, де економічний розвиток стимулював урбанізацію й збільшення чисельності середнього класу. Закон зменшення прибутків працював тепер проти глобалізації. В індустріально розвинутих країнах Заходу стрімко зростали державні борги. Антикризіві заходи, які використовувалися з метою стимулювання розвитку економіки, мали протекціоністський характер.

Колосальні витрати на національну безпеку США після терактів 11 вересня 2001 р. дали негативний ефект для американської економіки. Закрито чимало американських підприємств в ісламських країнах. Дедалі менше грошей нафтові шейхи тримають в американських банках. До терактів серед великих вкладників вони становили близько 70%. Економіка диктує США вимогу замиритися з ісламським бізнесом. Це не лише дасть можливість зменшити витрати на безпеку, які негативно позначаються на бізнесі, а й зняти обмеження на переміщення капіталів і робочої сили.

Натомість традиційні мусульманські суспільства зберігають високий рівень народжуваності. Однак якість знань, якими володіють західні та ісламські суспільства, – відмінна на декілька технологічних укладів. Міграція як переміщення і поселення людей на новій території являє собою найбільш поширену форму глобалізації. Найчастіше елітарні міграції являли собою завоювання на периферії імперій із закріпленням аристократії та підлеглого їй оточення на прикордонній території. Утворення іммігрантських громад разом з їх більш або менш широкими зв'язками з країною свого походження зумовлює зміни в культурному середовищі та соціальному самовизначенні. Переселення людей водночас є рухом нових ідей, вірувань, соціальних практик. Але зворотним результатом цього процесу було поширення епідемій.

Поворотним моментом глобалізації як соціального процесу став початок восени 2008 р. світової економічної рецесії. «Часткова» та «системна» глобалізація опинилися у кризовому стані. Але це не означає «кінець» процесу глобалізації. Навпаки, пошук шляхів виходу зі стану економічної кризи, як доводить досвід також глобальної рецесії 1929–1933 рр., може привести

до нових тенденцій, форм і наслідків глобалізації у період після завершення кризи, тобто приблизно між 2012–2015 рр. Упродовж цього часу можуть бути сформовані нові соціальні норми, покликані відновити моральні засади функціонування глобального фінансового ринку та його зв'язок із реальною (а не лише віртуальною) економікою. Звичайно, якщо справа не завершиться встановленням на основі грабіжницького проценту світових банкірів фінансової тиранії над виробництвом і національними державами.

Глобальне управління має бути концептуально визначеним щодо ієрархії цілей і пріоритетів та щодо визначення конкретних засобів досягнення цілей управління. Неспроможність визначити ієрархію цілей і способів їх досягнення створює концептуальні помилки управління, які ведуть до глобальної управлінської кризи. Добробут «золотого мільярда» (всередині дуже диференційованого) засновано на експлуатації решти світу. Але цей світ скорочується. Китай, Індія, Бразилія вже виходять з-під такої опіки, стаючи самостійними гравцями.

За умов фінансової лібералізації процеси на міжбанківських біржах визначають стан економіки. Гроші більше не залежать від праці та ресурсів, а самі по собі вони лише папірці. Загалом світова економічна криза протягом 2008–2010 рр. довела факт існування системи міфів про глобалізацію. По-перше, стало зрозумілим, що економічна глобалізація (як і чимало соціальних процесів) не є незворотною. Тому вона не може започаткувати «безкінечний» прогресивний процес історичного розвитку. По-друге, функціонування світового ринку не може скасувати національні економічні системи, які продовжують працювати в рамках національних кордонів. По-третє, зменшення втручання державних структур в економіку може призвести, як це вже було у 1929–1933 рр., до розбалансованості ринкової системи. Однак «державний директизм» має бути виправданий конкретними умовами розвитку національної та світової економік. По-четверте, транснаціональні корпорації виявилися неспроможними відмовитися від частини прибутків заради стратегічного розвитку новітніх технологій. По-п'яте, глобальний ринок капіталів потребує глобальних інструментів регулювання.

Боротьба з кризою у фінансовій сфері упродовж 2008–2009 рр. відбувалася за рахунок накачування економіки інфляційними грошима. Коли цей фінансовий «пузир» лусне, криза вийде за межі економічної складової та випробуватиме на міць існуючу соціальну, геополітичну і військову структури сучасного світу. Після виходу кризи за економічні межі його логіку визначатимуть процеси цивілізаційного масштабу.

Отже, маємо справу з появою економіки знань, яка є антиподом цінностям ринкової економіки. Ринковий фундаменталізм робить глобальну соціальну стратифікацію несправедливою, на думку багатьох мешканців планети Земля. Унаслідок цього ускладнюється процес формування цілісного глобального суспільства. Відкритим певний час залишатиметься питання, яка тенденція переможе: чи буде достатньою стабільність технічної цивілізації, аби витримати кризове перевантаження, чи гору візьме апокаліптичне прискорення часу доби науково-технічного розвитку?

Наразі невідома ані галузева, ані географічна локалізація подій, з яких розпочнеться лускання «кульою», наявність яких імітує вихід із кризи. Може спостерігатися ефект доміно, коли незначний привід стане поштовхом до подій планетарного масштабу. Наприклад, якщо привід буде суттєвим, таким як теракти 11 вересня 2001 р., обвал може відбутися набагато швидше. Роздування кульок супроводжуватиметься потужною кампанією на їх підтримку. Будуть запущені всі механізми експорту криз до слабкіших держав. Прискориться знищення традиційних ідеологічних, соціальних, геополітичних та інших стереотипів, які існували віками. Може активізуватися діалектично пов'язаний із глобалізацією процес локалізації та регіоналізації.

Криза розпочалася 16 вересня 2008 р. із банкрутства банку «Lehman Brothers». Символічно, що це відбувалося після швидкоплинної російсько-грузинської війни 8–10 серпня 2008 р. Потреби подолання світової економічної кризи спонукали у листопаді того ж року створити «велику двадцятку», учасниками якої стали Австралія, Аргентина, Бразилія, Великобританія, Німеччина, Європейський Союз, Індія, Індонезія, Італія, Канада, Китай, Мексика, Росія, Саудівська Аравія, США, Туреччина, Франція, Південно-Африканська Республіка, Республіка Корея, Японія. Разом цим країнам належить дві третини світової економіки. Але ситуація з цією статистикою не є раз і назавжди заданою.

На початку XIX ст., за даними британського історика Е.Гобсбаума, частка Китаю у світовій економіці становила близько 30%, індійська та європейська частки дорівнювали кожна по 15%, а частка США становила лише 2%. Віддзеркалення цієї тенденції може бути одним із результатів кризи першої декади XXI ст.²⁰

Відкритість і незавершеність людини забезпечує виживання за зміни умов буття. В історії завжди взаємодіють дві протилежні тенденції. Одна з них спрямована на зміцнення, самозбереження соціальних інститутів, а інша – на їх руйнацію, адже в разі невідповідності викликам часу вони стають перешкодою на шляху появи нових форм буття. Рабовласники не розуміли, що володіти робочою силою можна без додатку її «фізичного» власника. Політичне життя Римської імперії доби занепаду нагадувало нашу епоху занепаду контролюючої та регулюючої функції «національних» держав, становлення транснаціональних фінансових, економічних та інформаційних систем. Подібними були й основні риси повсякденного життя, яке характеризувалося послабленням ролі інтелектуального виховання, наставництва, заснованого на переданні особистого досвіду від учителя до учня та розвиток орієнтованих на видовища форм управління натовпом через роздачу хліба та віртуальних задовольень.

Суспільство спектаклю, яке властиве сучасному громадському життю, було характерне й політичному життю пізньої Римської імперії, що потерпала від тиску варварських племен, байдужих до ціннісних орієнтирів громадян імперії. У цьому полягає й слабкість сучасних споживацьких суспільств, які безсилі перед викликом «зла зі Сходу». Релігійний фундаменталізм став

²⁰ [Електронний ресурс]: <http://www.globalresearch.ca>

результатом трактування Бога як абсолютного захисника. У складному історичному процесі матеріальні й духовні чинники не однобічно підпорядковані, а взаємодоповнюють одне одного та взаємодіють. Зокрема, чим більш суворою є самодисципліна соціальних суб'єктів, тим більш ліберальним може бути зовнішній контроль. Для західного соціуму, на відміну від східнохристиянського, неважливо, що людина думає насправді, важливо, щоби вона жила і діяла відповідно до рольових очікувань свого оточення.

Глобалізація створила феномен геоекономіки. Це багаторівнева система економічних зв'язків у світовому просторі, яка складається на основі взаємодії різних економічних суб'єктів, зацікавлених у веденні бізнесу на територіях, де можна отримати максимум прибутку за мінімуму витрат. Відкритість національної економіки визначається її місцем у глобальному розподілі праці. Транснаціональні корпорації мають наднаціональний характер, керують власними бізнесовими інтересами та поривають із національною державою, наслідком чого є криза держави загального добробуту.

Відбувається поляризація багатства та бідності. У 1960-х рр. частка 20% найбагатших індивідуумів у світовому доході становила 70%, відповідно 20% найбідніших – 2,3%. У 2001 р. ці показники – 90% та 1,1%. Загальне багатство 225 мільярдерів дорівнює річному доходу 2,8 млрд людей²¹. Однак усюди середньому класу властива байдужість до проблем, які не стосуються його інтересів. Зникає поняття суспільний інтерес і благо. Кожна система соціальної стратифікації має власну ієрархію. На відміну від багатих швейцарців, бідні миють свої «Мерседеси» самі.

На порозі ХХІ ст. 54 країни стали біднішими, ніж у 1990 р. У 21 країні люди ще більше голодували; у 14 – ще більше дітей вмирало у віці до п'яти років; у 34 країнах знизилася очікувана тривалість життя²². «Доповідь про розвиток людини – 2005» свідчить, що 20% населення планети зараз належить 75% усіх світових доходів, бідним 40% – лише 5%, а найбіднішим 20% – лише 1,5% світового валового продукту. Майже 2 млрд мешканців Землі живуть на 2 долари у день²³.

Індійський дипломат і соціолог П.Варма у книзі «Великий середній клас» показав трансформацію країни з мільярдним населенням та великою кількістю заплутаних і складних проблем. Головним гравцем у цьому процесі він вважає середній клас. Його чисельність зростала після початку реформ 1991 р. Цьому сприяв і бум інформаційних технологій. У контексті індійських реалій до середнього класу П.Варма відносить тих, у кого є житло, хто харчується тричі на день, має доступ до елементарного медичного обслуговування, громадського транспорту, середньої освіти, чий дохід дає можливість придбати кондиціонер, годинник і велосипед. За цим критерієм, до індійського середнього класу належать близько 400 млн осіб. Над середнім класом 2% мільйонерів та мільярдерів²⁴. На зміну суворості принципів та самообмеження М.Ганді прийшло споживання (консьюмеризм). Країну об'єднала реклама нових товарів.

²¹ Human Development Report. – 2003. – P.2–3.

²² Ibid. – P.4.

²³ [Електронний ресурс]: <http://www.worldbank.org>

²⁴ [Електронний ресурс]: <http://www.forumsocialmundial.org>

Реклама та мода нав'язують колективну ідентичність споживання. Унаслідок цього різноманітність рас і етносів, нетотожність різних культурно-історичних типів стає кінцем. Уявлення про те, що треба жити за доходами були зруйновані пластиковими кредитними картками. Вихід із глобальної рецесії шукають у перетворенні Індії на найбільший споживацький ринок у світі. Левова частка міжнародної допомоги не доходить до адресата, а осідає на рахунках еліт бідних країн. Унаслідок цього соціальна поляризація майже наближається до класичних марксистських ідей про тотальну пауперизацію.

Глобальна транснаціональна економіка не сприймає у принципі патерналістські держави. Глобалісти на прикладі 20 млн найбагатших людей планети ліквідують незручні для їх діяльності національні кордони. Можливість жити в рідних соціальнокультурних умовах відіграє не меншу роль, ніж фінансовий добробут. Цим пояснюється, чому після розширення Євросоюзу та відкриття європейських кордонів бідний європейський Південь не опинився на багатій Півночі. За даними Міжнародної організації праці (МОП), наведеними у доповіді «Глобальні тенденції у сфері зайнятості» у січні 2010 р., в усьому світі на той час було 212 млн безробітних²⁵. Причому, за прогнозами експертів, у 2011 р. у розвинутих державах і країнах ЄС кількість незайнятих людей збільшиться ще на 3 млн осіб.

Таким чином, капіталізм без соціальних обмежень знищує себе сам. Світ опинився у ситуації колосального розриву між реальною та фіктивною вартістю капіталу. Світова фінансова еліта свідомо паразитує на основній масі населення. Причина кризи обумовлена тим, що нова порція інвестицій не дає абсолютних прибутків. Унаслідок цього відбувається перевиробництво не товарів, а капіталів. Аби не допустити товарного перевиробництва відбувається недовантаження виробничих потужностей і загальне «заморожування» інвестицій.

Отже, якщо ми стали свідками закінчення чергової довгої хвилі економічного розвитку за М.Кондратьєвим, то що йде на заміну? Що становитиме основу нової технологічної хвилі: енергозберігаючі технології або нові технології виробництва енергії? Але вже зрозуміло, що необхідно буде змінювати парадигму культури як способу існування та смислотворення.

Водночас світова економічна криза першої декади ХХІ ст. активізувала дискусії з приводу створення нових регіональних валют. За умов, коли долар США є світовою валютою, неможливо провести приховану валютну реформу. Першим ідею створення на території Північної Америки спільної валюти висловив навесні 2009 р. канадський економіст Г.Грубер²⁶. Дискутується питання заміни долара на «амеро». Однак амеро навряд чи стане повноцінною заміною долару, як євро стало альтернативою низці західноєвропейських валют. Долар та євро не прив'язані один до одного і можуть вільно коливатися. На відміну від торгівлі акціями, операції з валютою проходять за зачиненими дверима, адже неможливо грошові потоки сучасної економіки прив'язати до золота в його необхідній кількості.

²⁵ [Електронний ресурс]: <http://www.eniugh.org>

²⁶ [Електронний ресурс]: <http://www.heritage.org>

Очевидним виглядає план скорочення глобальних засобів розрахунків до трьох – для Європи, Америки та Азії. Добре продуманий план іноді вважається свідченням поганих намірів. У перспективі три засоби розрахунків під контролем глобальної банківської еліти може замінити одна світова валюта. У стратегічній перспективі потрібно, аби Китай більше споживав та менше експортував, натомість США менше мають споживати і більше експортувати. Але заради подолання кризи Китаю потрібно підтримувати експорт, а США – рівень споживання. Тому глобальні дисбаланси існуватимуть тривалий час. Із кожним роком зростає прірва між групою надбагатих і середнім класом. Цей розрив становить реальну загрозу світовому соціальному порядку, особливо в умовах глобалізації, коли така нерівність стає всепланетною. Тому середній клас стане новим гегемоном і разом із захисниками докільля поведе у найближчі тридцять років кампанію проти надбагатих. Адже саме середній клас за умов фінансової глобалізації став основним джерелом податкових надходжень. Суспільство споживання є можливим лише на основі споживання ресурсів «третього світу». Національна політична влада все частіше втрачає вплив на дію глобальних ринкових механізмів.

Показово, що 58 американських мільярдерів підтримали благодійну ініціативу двох найбагатших людей планети – Б.Гейтса та В.Баффета. У 2010 р. вони дали публічне зобов'язання спрямувати не менше половини своїх багатомільярдних статків на благодійництво. Ключовим стає завдання, яке у щорічному зверненні «про становище нації» президент США Б.Обама визначив як потребу «виграти майбутнє»²⁷. Заради цього пропонується профінансувати доступність освіти для всіх верств американського суспільства, створити ефективні ліки для боротьби з хворобами, фінансування інноваційних наукових розробок, охорона навколишнього середовища.

Одним із вагомих політичних результатів глобальної фінансової кризи стало послаблення демократичних політичних режимів у багатьох країнах світу, хіба що за винятком країн сталої демократії. Економічне зростання Індії та Китаю надають процесу глобалізації «азійське обличчя». Випробується на міць принцип наднаціональності у процесі реалізації європейської інтеграції. Ускладнюється пошук ідентичності та «справжніх» цінностей. Економічна ефективність дедалі частіше підпорядковується інтересам безпеки. Соціальна консолідація забезпечується головним чином націоналістичними трендами. Помітною стає тенденція до посилення конкуренції між ліберально-демократичною та авторитарною моделями капіталізму. За певних умов авторитарний капіталізм веде не лише до прискореної модернізації, а й до деградації. Вибір між цими тенденціями неминуче доведеться зробити й Україні.

²⁷ Барак Обама выступил перед конгрессом США [Електронний ресурс]: http://www.bbc.co.uk/russian/rolling_news/2011/01/110125_rn_obama_union_speech.shtml

The article is devoted to the basic specifically of process economic crisis 1929–1933 and 2008–2010 years.

